

A háztartás-és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények²²

Harcza István & Monostori Judit
2017

1. Bevezetés

A háztartással és a családdal kapcsolatos kutatásokat a szociológia egyik legdinamikusabban fejlődő területének tekinthetjük, ami azonban nem jelenti azt, hogy kellően árnyalt képünk lenne ezeknek az intézményeknek a működéséről, a háztartás- és családszerkezet makro- és mikroszintű változásairól, továbbá annak társadalmi struktúrába való beágyazottságáról. Európában és az egyes országokban is egyszerre vannak jelen konvergens és divergens folyamatok, amelyek lehetetlenné teszik, hogy egységes európai családmodellről, egy irányba tartó folyamatokról beszéljünk. Szintén szerteágazóak és különböző módon összekapcsolódóak a háztartás- és családszerkezeti változásokat meghatározó makro- és mikrofolyamatok, strukturális, intézményi és értékváltozások.

Az empirikus tapasztalások ellenére a háztartásszerkezeti változásokkal foglalkozó elméletek jelentős része megpróbál egy egységes teoretikus keretet illeszteni az Európában, illetve Európa nagyobb térbeli egységeiben zajló folyamatokra (*van de Kaa, 1987*). Emellett gyakran tapasztalhatjuk azt is, hogy a háztartásszerkezeti változásokat olyan átfogó folyamatokkal, jelenségekkel magyarázzák, amelyek életünk számos más területére is nagy hatást gyakorolnak. Ilyenek például a globalizáció, a modernizáció, vagy éppen az individualizáció (*Giddens, 1992*). Olyan események hatását ragadják ki, mint például a gazdasági válságok, amelyek képesek egy-egy folyamatot megakasztani, bizonyos jelenségeket ellentétes irányba fordítani (*Kreyen et al., 2012*). Más elméletek viszont az együttélési formák pluralizációjában látják az

22 Megjelent: Demográfia. 2017, 60(4), 299-332.

európai minták egységesülését, azaz abban, hogy az európai térség egészében hasonló pluralizációs folyamatok zajlanak le, amelyek következtében az együttélési formák, az egyéni és a családi életpályák rendkívül sokszínűvé válnak (*Jensen, 2009*).

Az is elmondható, hogy nagyon kevés az olyan munka, amely ezeknek az elméleteknek az érvényességét, korlátait európai adatokon teszteli. Ennek részben az az oka, hogy nem – vagy csak nagyon korlátozottan – állnak rendelkezésre összehasonlítható, hosszabb távú trendeket bemutató adatsorok, amelyek az elméletek igazolására alkalmasak lennének. Különösen ritkának számítanak azok a munkák, amelyek egy-egy közép-kelet-európai ország esetében vizsgálják meg az elméletek relevanciáját.

Tanulmányunk ezt a hiányt próbálja pótolni, amikor magyar adatokon, európai kontextusban vizsgálja az utóbbi évtizedekben lezajlott háztartás- és családszerkezeti változásokat, és megpróbálja az elméletek érvényességét ezeknek fényében Magyarországra vonatkoztatni. A család- és háztartásszerkezeti változásoknak főbb trendjeivel korábbi munkáinkban is foglalkoztunk már (*Harcza & Monostori 2012, 2014*). Ez a tanulmány főként azokra az együttélési formákra koncentrál, amelyekre korábban kevesebb figyelmet fordítottunk, ugyanakkor a háztartásszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméletekben kulcsfontosságú elemként jelennek meg. Ilyenek az egyszülős családok, a mozaik családok és a többgenerációs együttélési formák. Mindháromnak fontos jellemzője, hogy bennük gyermekek élnek. Ebből következően tanulmányunk tematikája lényegében a gyermeket nevelők együttélési formáinak vizsgálatára szűkül, noha a többgenerációs együttélési formákban nyilvánvalóan érintettek az idősebb generációk is. Kifejezetten az idősek együttélési formáinak vizsgálatával egy korábbi tanulmány foglalkozott (*Monostori, 2017*).

Tanulmányunkban a család és a háztartás fogalmát többször is szinonimaként használjuk, miközben jól tudjuk, hogy a kettő – különösen a statisztikában és a szociológiában – nem ugyanaz. Tulajdonképpen a tanulmány empirikus fejezeteiben legtöbbször a háztartás fogalmával dolgozunk, de az elméletek, amelyeknek az érvényességét vizsgáljuk, a család fogalmát használják, noha bizonyos esetekben csak a párkapcsolatokra, felmenői viszonyra, máskor pedig háztartásra gondolnak. Fontos megjegyezni, hogy ha a többszemélyes háztartásokkal foglalkozunk, akkor a család- és a háztartás fogalma – legalábbis magyar vonatkozásban – az esetek döntő többségében ugyanazt az együttélési formát jelenti, hiszen nagyon alacsony azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol több család él, és elenyésző arányban vannak jelen, az ún. nem családháztartások is.²³ Többszemélyes háztartások esetében pedig a család és a háztartás fogalma csak ebben a két esetben tér el egymástól.

Munkánkban alapvetően a családok/háztartások szerkezetében bekövetkezett változásokat tanulmányozzuk, nem pedig a családok funkciójának megváltozását, a családon belüli viszonyokat. Nem kívánunk állást foglalni abban sem, hogy a család szerepe/jelentősége hogyan változik az európai társadalmakban. Az individualizációt, a fogyasztói társadalom kiteljesedését hangsúlyozó megközelítések inkább a család

23 Nem családháztartásnak azokat a háztartásokat nevezzük, ahol az ott élő személyek nem alkotnak családot. Ilyen például, amikor testvérek élnek együtt, vagy amikor egy nagyszülő él együtt az unokájával, vagy amikor nem rokon személyek, barátok alkotnak egy háztartást.

jelentőségének csökkenését jósolják, míg mások úgy érvelnek, hogy a szülői szerepkör meghosszabodása, az ápolásra szoruló idősök számának növekedése a családok szerepének felértékelődéséhez fog vezetni (Vaskovics, 2002).

Noha a nemzetközi összehasonlításokról szóló empirikus irodalomban a családdal kapcsolatos kutatásokat gyakran leszűkítik a termékenység és a párkapcsolatok kérdésére, mi ennél átfogóbb értelemben gondolkodunk az együttélési formákról. Világos ugyan, hogy a termékenység és a párkapcsolatok, ez utóbbiaknak a stabilitása alapvetően határozza meg, hogy milyen család/háztartásstruktúrában élnek az emberek, de az együttélési formákra ezen kívül számos egyéb tényező hat még. Ahogyan Vaskovics (Vaskovics, 2002) is fogalmaz, ezek a családfejlődés „demográfiai keretfeltételei”. Ugyanakkor makro és mikro szinten jó néhány jelenség hat még a család- és háztartás-szerkezeti formák alakulására.

Tanulmányunkban a család/háztartás fogalmának statisztikai megközelítését használjuk. Értelmezésünkben mindkettő együtt élő közösséget jelent, a család definíciójához pedig hozzátartozik, hogy vagy párkapcsolatra, vagy pedig szülő-gyermek viszonyra épül. Ugyanakkor szeretnénk felhívni a figyelmet ezen megközelítés korlátaira. A családszerkezeti átalakulásokkal foglalkozó elméleti megközelítések és empirikus kutatások többsége (így a mi kutatásaink is) nem, vagy csak periferikusan érinti azt a problémát, hogy a család és a háztartás határai az elmúlt évtizedekben számos vonatkozásban feloldódni látszanak. Empirikus igazolás hiányában persze ez az állítás csak hipotézis marad, de kétségtelen tény, hogy ezeknek mélyreható vizsgálata nélkül nehezen érthető meg a család szerkezetében és funkcióiban bekövetkezett változások többsége. Empirikus kutatásainkban gyakran tapasztaljuk például azt, hogy a külföldön hosszabb-rövidebb ideig munkát vállaló családtagok besorolása komoly problémát okoz. Számos olyan diák is van, akik a tanulás éve alatt önállósodnak abban az értelemben, hogy külön költöznek a szüleiktől, de minden más vonatkozásban szervesen kapcsolódnak a szülői házhoz. Sokan élnek látogató partnerkapcsolatban, egy részük otthonaikat váltogatva él hol az egyik, hol a másik háztartásban. Európa több országában is preferált és Magyarországon is terjed az a gyakorlat, hogy a válás után a gyerekek nem egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem ún. „váltott gondoskodás” alá kerülnek. A gyermekek ugyanannyi időt töltenek mindkét szülőnél, a két szülő között heti rendszerességgel vándorolnak. Újabb gyakorlat, hogy a gyermekek maradnak mindig ugyanabban a lakásban, és a szülők váltják egymást náluk heti rendszerességgel. Több kutatás is igazolja, hogy ha nincs is „osztott felügyelet” a válás után, akkor is nagyon szoros kapcsolat maradhat fenn a különélő szülő és a gyermek között, sőt feltételezhetjük, hogy az utóbbi években a gyermekeiktől távol élő apák szorosabb kapcsolatban maradnak a gyermekeikkel, mint a korábbi évtizedekben. Ezekben az esetekben tehát a párkapcsolat ugyan felbomlik, de a szülői funkciók megmaradnak. A háztartás definiálásának korlátját jelenti az is, hogy a nagyon idős rászoruló körében elterjedt gyakorlat, hogy a nyári hónapokban az idősök a saját otthonukban élnek, télire viszont a gyermekeikhez költöznek, akik az év ezen szakaszában gondjukat viselik. Sorolhatnánk még a példákat, de ezek is jól mutatják a kérdések sokaságát, amiket napjaink jelenségei felvetnek, és amelyek, úgy véljük, képlekenyebbé teszik a család és a háztartás határait, mint korábban.

A család és a háztartás definíciójával kapcsolatos kérdések más vonatkozásokban is felmerülnek. Az időbeli összehasonlításoknak ezek is korlátjait jelentik. A 20. század előtti statisztikák például sok esetben nem a közös háztartást alkotókra vonatkoztak, hanem az egy lakásban lakókra. A háztartáshoz tartozó szolgák, cselédek, napszámósok nem minden esetben alkottak egy háztartást a családokkal. Ezek, ha nem is alapvetően, de némiképpen befolyásolják a hosszú idősoros összehasonlítás lehetőségeit.

A következő fontos elem, amire szeretnénk felhívni a figyelmet, az a társadalmi réteghelyzet és a családi együttélési formák, családi életpályák alakulása közötti kapcsolat. Eddigi kutatásaink arra világítanak rá, hogy nemcsak Európa különböző országai-ban, hanem még egy országon belül is nagyon különböző együttélési mintákat, családi életpályákat figyelhetünk meg. Saját kutatásaink is adnak erre példát, amikor korábbi elemzéseinkben azt találtuk, hogy az elmúlt évtizedekben Magyarországon a kétgyermekes családmodell úgy kezd visszaszorulni, hogy a magasabban kvalifikált szülők körében az egygyermekes családok aránya növekszik, míg az alacsonyabban kvalifikáltak körében a három és több gyermeket nevelők aránya gyarapodik. Másrészt bizonyos jelenségek vonatkozásában azt figyelhettük meg, hogy míg egyik országban a magasán kvalifikáltak, addig egy másik országban éppen az alacsonyan képzettek körében terjedt el ez a jelenség. Az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli gyermekvállalás például a nyugat- és észak-európai országokban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nőknél, míg a közép-kelet-európai országokban az alacsonyan kvalifikáltak körében nőtt (Sobotka, 2008). Az együttélési formák alakulásainak vizsgálatakor nem lehet tehát eltekinteni attól, hogy a családok egy olyan gazdasági és társadalmi közegben élnek, amely többek között a család szerkezetére és működésére is hatást gyakorolnak. Továbbá a makro vagy környezeti hatások mellett számos mikroszintű elem (beleértve a kulturális tényezőket, attitűdöket stb.) is meghatározó lehet.

Összefoglalva tehát, tanulmányunk első felében áttekintjük az európai családszerkezeti változásokat magyarázó elméleteket és azok kritikáit. A tanulmány második felében megpróbáljuk operacionalizálni az elméletekben leírt jelenségeket, majd a magyar adatok bemutatásával megvizsgáljuk az elméletek hazai érvényességét. Ahol lehetőség van rá, ott a hazai adatokat nemzetközi kontextusban tárgyaljuk. Tanulmányunk utolsó részében összefoglaljuk kutatásunk eredményeit és rámutatunk azokra a hiátusokra, amelyek meghatározóak számunkra munkánk folytatása szempontjából.

2. A családszerkezeti változásokkal foglalkozó elméletek

Az európai családok szerkezetváltozásaival foglalkozó elméletek igen hosszú múltra tekintenek vissza. Természetesen nem vállalkozhatunk mindezek módszeres ismertetésére, de két példa erejéig mégiscsak visszanyúlunk a múlt egy régebbi időszakához, mivel érzékeltetni szeretnénk, hogy már igen régóta megfigyelhető, hogy míg egyes kutatók az európai minták egységesülését látják dominánsnak, addig mások a

különbségek meglétére, illetve azok újratermelődésére helyezik a hangsúlyt. A nemzetközi szinten is elismert demográfus John Hajnal (*Hajnal, 1965*) például az 1900-ra vonatkozó demográfiai adatok alapján egy Trieszt – Szentpétervár vonallal választotta ketté Európát. Tézise szerint a nyugatra eső területeken a kései házasodás és az egyszerű családos háztartási rendszer volt a jellemző, míg a keleti részen a korai házasodás és az összetett családos háztartási rendszer.

Peter Laslett (*Laslett, 1983*) és Faragó Tamás (*Farago, 2001*) empirikus adatokra támaszkodó kutatásai viszont ezt a tételt nem erősítették meg. Faragó (2001: 47) azt írja, hogy „...a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok adataink szerint nem választhatók szét egyetlen egyszerű választóvonallal (vö. *Hajnal 1965*), regionalitásuk sokkal inkább tarka szöttekhez, mint elvágólagos területi különbségekhez hasonlítható.”

Szintén a divergens folyamatokra helyezi a hangsúlyt Reher (*Reher, 1998*), aki úgy véli, hogy a 20. század végének család/háztartásszerkezeti mintáit alapvetően a nyugat- és észak-európai, a másik oldalon pedig a dél-európai országok közötti eltérő történelmi gyökerek határozzák meg. Reher szerint a családi struktúrák kialakulásának egyik legfontosabb momentuma, hogy hogyan történik a fiatalok leválása a szülői házról, hogyan alapítanak új családot. Ebben pedig nagyon erősek a történelmi különbségek a dél-európai országok és Európa többi része között. A mediterrán Európában a szülőktől való elköltözés sokkal inkább összekötődik a házasságkötéssel és a stabil munkavállalással, mint másutt. A 19. század második felének adatai szerint Európa nyugati és északi felében nagyon magas volt azoknak a fiataloknak az aránya, akik szüleiktől távol, szolgaként dolgoztak. Észak-Európában 2-4-szer annyian dolgoztak szolgaként, mint a mediterrán térségben: az északi országokban a 15–24 éves népesség 30–55%-a, míg Dél-Európában csupán 5–20%-a. Reher számításai szerint az északi és nyugati országokban a fiatalok 50–80%-a töltött el néhány évet ebben a státuszban, mielőtt megházasodott, önálló családot alapított, míg a mediterrán országokban csak 15–30%. Ez tulajdonképpen erősen megalapozta azt a későbbi mintát, hogy a dél-európai országokban sokkal később válnak le a szüleikről a fiatalok, mint másutt. Reher szerint tulajdonképpen a Hajnal-vonal is ezzel hozható összefüggésbe, hiszen az életformák ezen különbségei meghatározzák a termékenységi minták különbözőségeit is. Ezek a történelmi gyökerek meghatározóak ma is, nevezetesen, hogy délen (és hozzá kell tennünk, hogy a volt közép-kelet-európai országokban is) a szülői család, mint védőháló, sokkal erőteljesebben funkcionál, mint Európa más régióiban.

A családi védőháló különbözőségei a többgenerációs együttélési formák elterjedtségét is erősen meghatározzák, hiszen ahol a védőháló a fiatalokat óvja, ott az idősek-ről való gondoskodás is erőteljesebben jelenik meg a család funkciói között. Reher (*Reher, 1998*) ezzel magyarázza azt is, hogy a mediterrán országokban sokkal elterjedtebb az, hogy három generáció él egy háztartásban. Az 1990 körüli népszámlálások adatai alapján például Spanyolországban a 60 éves és idősebb népesség 44%-a élt együtt a gyermekeivel, míg az északi országokban ez alig volt több mint 10%.

Az utóbbi néhány évtized családszerkezeti változásaival foglalkozó teóriák szintén e kettősség jegyében taglalják az európai folyamatokat, bizonyos szerzők az európai

családformák egységesülését (Izd. Vaskovics, 2002), mások a divergens folyamatokat hangsúlyozva (Izd. Kuijsten, 1996, Micheli, 2004, Fokkema & Liefbroer, 2008, Spéder, 2010, Schneider, 2010, Mulder & Schwanitz, 2015).

Az európai családformák egységesülésének tétele mögött meghúzódó egyik magyarázat Gary Becker (Becker, 1981) tételéhez kapcsolódik, miszerint a mai Európában a férfiak és a nők munkaerőpiaci kompetenciái közelednek egymáshoz, egyre több nő van jelen a munkaerőpiacon, a háztartáson belüli munkamegosztás átalakul, így az anyaság költségei növekednek. Mindezek következményeként a házasságok száma csökkenni fog, a párok kevesebb gyermeket vállalnak és a párkapcsolatok instabilabbá válnak. A nyugat-európai és az észak-európai régió országaiban ezt az elméletet számos empirikus kutatás is alátámasztotta, a kelet-európai országokra igazából sohasem volt kiterjeszhető ez a teória. A kelet-európai országokban ugyanis a rendszerváltásig a nők – az anyasági ellátáson töltött időn kívül – döntő többségükben foglalkoztatottak voltak. A nők foglalkoztatottsági szintje az 1990-es évek második felében és a 2000-es években nemhogy növekedett volna, hanem csökkent. A később megfigyelt női foglalkoztatottság növekedése is alapvetően a nyugdíjkorhatár drasztikus emelkedéséből adódott, és nem a fiatalabb korosztályok magasabb munkaerőpiaci aktivitásából. A kelet-európai régióban megfigyelhető termékenység-csökkenés tehát semmiképpen nem volt magyarázható a nők munkába állásával, legfeljebb azzal, hogy a nők számára is egyre fontosabb tényezővé vált a karrierépítés, valamint körükben is jelentősen növekedett a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

A másik nagy elméleti alap a második demográfiai elmélet tétele, ami alapvetően az értékek megváltozását állítja a középpontjába (van de Kaa, 2001). Ez az elmélet a nyugat- és észak-európai régióban, az 1960-as évek végén kezdődő jelenségekre próbált egységes leírást adni. Ennek lényege, hogy a posztmodern értékek terjedése, az individualizáció jelentősen erodálja a hagyományos családszerkezeti formákat, növeli azoknak a számát, akik tartózkodnak az olyan hosszú távú elköteleződésektől, mint amit a család, a házasság, valamint a gyermekvállalás jelent. Az értékek változására utaló empirikus kutatások azonban nem mutatnak egységes képet. Néhány európai vizsgálat a családdal és a gyermekvállalással kapcsolatos értékek stabilitását mutatja, míg mások jelentős változásokra utalnak. Az európai értékutatások egyik ága arra mutat rá, hogy a szülővé válás és a gyermekvállalás napjainkban is a leguniverzálisabb értékek köré tartoznak. A tudatos gyermektelenség pedig ma is a marginalitások világában található (Fokkema & Esveldt 2008). Annak ellenére, hogy a párkapcsolatok napjainkban törekenyebbek, mint korábban, a tartós párkapcsolat, a családalapítás még ma is a fiatalok fontos céljai közé tartozik. Ezzel párhuzamosan ismertek azok a kutatási eredmények is, miszerint egyre csökken azoknak az aránya, akik a gyermekvállalást az élet legfőbb céljának, a boldogság legfőbb forrásának tekintik. A gyermekvállalás egyre inkább tudatos döntés kérdése.

Megint mások a strukturális átalakulások, a gazdasági bizonytalanságok magyarázó erejét hangsúlyozzák. A történeti demográfiai megközelítésekben ez egy meghatározó irány, a mai demográfiai és szociológiai szakirodalomban ez az elmélet különösen a dél-európai és a közép-kelet-európai régió országaiban lezajlott családszerkezeti változásokra

próbál magyarázatként szolgálni, ahol az 1980-es évek végén, az 1990-es évek elején végbement rendszerváltások komoly hatással voltak számos demográfiai eseményre (UNECE, 2000, Sobotka, 2003). Persze azt is látni kell, hogy ezek alapvetően a családszerkezeti változásoknak csak bizonyos szegmenseire, még inkább a családszerkezeti átalakulásokat meghatározó demográfiai magatartásokra utalnak, így például a termékenységre, a párkapcsolati formákban bekövetkezett változásokra, a fiatalok családalapításának időzítésére stb. És ahogyan említettük is, nem minden térségben mutathatók ki egyértelmű hatások, makro szinten legalábbis biztosan nem (Sobotka et al. 2011).

A 'multiopcionális társadalom' elmélete (Gross, 1994) ugyan nem tekinthető családszociológiai elméletnek, de számos eleme konkrét elképzeléseket fogalmaz meg a családszerkezeti változások vonatkozásában. Az elmélet lényege, hogy a modern társadalmakban az egyének által választható opciók száma megnövekedett, amelynek következtében a családi együttélési formák pluralizációjának korszakáról beszélhetünk. Ilyen opciók, hogy párkapcsolatban élünk vagy egyedül, hogy a párunkkal összeházalunk vagy sem, vagy vállalunk-e gyermeket vagy sem. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ezeknek az életformáknak/együttélési mintáknak nem a megjelenése új, hanem a legitimitása. Ahogyan Vaskovics (Vaskovics, 2002) írja, például a korai iparosodás korában és az azt megelőző időszakban is voltak olyanok, akik partner nélkül éltek. A házassági tilalmak korában az érintettek aránya magasabb volt, mint napjainkban. Az élettársi kapcsolatok sem új keletűek, csak nem voltak annyira elterjedtek, mint a mai társadalmakban, bár ez alól is kivételt képezett néhány régió a korabeli Európában. Az iparosodás kezdetekor szintén gyakori volt, hogy a párok nem éltek együtt, hiszen a mezőgazdasági termelésről az ipari termelésre való áttérés azt is jelentette, hogy a munkahely és a lakóhely elvált egymástól. A legitimált opciók számának megszaporodása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne egy domináns modell arra vonatkozóan, hogy a mai Európa emberei hogyan, milyen családszerkezeti formákban élnek életüket. Így például a nukleáris család még mindig a legelterjedtebb együttélési forma, még mindig a legtöbbet gyermeket vállalnak életük során, még ha ezt az életpálya későbbi szakaszán is teszik. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „Ha az európai társadalmak utóbbi három-négy évtizedes fejlődését a család típusok fejlődésének tényleges alakulása tekintetében összefoglaljuk, akkor elmondhatjuk, hogy azt egy sor változás jellemzi, ugyanakkor azonban nagyfokú kontinuitás is tapasztalható. Egy alaposabb vizsgálat során ezeknek a kontinuitásoknak ugyanakkora jelentőséget kell tulajdonítani, mint a végbement változásoknak (Vaskovics, 2002).

A második demográfiai elmélet átdolgozása és koncepcionalizálása során született az ún. RWA-model ('Ready', 'Willing' és 'Ability' szavak rövidítése) (Lesthaeghe & Vanderhoeft 2001). Sobotka (Sobotka, 2008) ezt a modellt használta fel arra, hogy a második demográfiai elmélet közép-kelet-európai érvényességét vizsgálja. A modell lényege, hogy a második demográfiai elmélet tételeinek megvalósulása egy adott térségben attól függ, hogy a fentebb említett három területen bizonyos előfeltételek teljesüljenek. A 'felkészültség' (readiness) azt jelenti, hogy egy adott népesség gazdasági, társadalmi és pszichológiai értelemben készen áll-e arra, hogy egy új magatartásformát befogadjon. A 'hajlandóság' (willingness) arra utal, hogy kulturális és etikai

szempontból elfogadható-e az adott népesség számára egy új demográfiai viselkedés, együttélési forma stb. A harmadik pedig a 'képesség' (ability), ami azt jelenti, hogy megvannak-e a jogi és technikai feltételei annak, hogy egy új jelenség elterjedjen.

A közép-kelet-európai, vagyis a volt szocialista országok mindezek vonatkozásában eléggé eltérő pályát futottak be, mint Európa többi része. Tulajdonképpen a rendszerváltás előtti időszakban mindhárom területen egyszerre voltak jelen a második demográfiai átmenet elméletében megfogalmazott jelenségek befogadását elősegítő tényezők, és azok is, amelyek ezeknek a mintáknak a befogadását késleltették, vagy az adott országokat egészen más utakra térítették.

A 'felkészültség' szempontjából elmondható, hogy a II. világháború utáni időszakban, a közép-kelet-európai országokban a gyermekes családokat segítő társadalmi juttatásoknak széles köre alakult ki, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nők társukra való ráutaltsága csökkent. Ez, de még inkább a nők férfiaknál is magasabb iskolázottsága, valamint a szinte teljes foglalkoztatásuk gyakorlatilag megteremtette annak lehetőségét, hogy a nők függetlenebbé váljanak, még akkor is, ha kisgyermeket neveltek. Másik oldalról viszont a volt szocialista országokban államilag erőteljesen ösztönözték a házasságkötést azzal, hogy a gyermeket vállaló fiataloknak jelentős segítséget adtak az első önálló lakáshoz jutásban, ami nyilvánvalóan kedvezett a házasságok tartós fennmaradásának. A háztartási munkamegosztás tradicionális jellege is a nők függetlenné válásának akadályaként jelent meg. Miközben a volt szocialista országokban a nők döntő többsége a munkaerőpiac aktív tagja volt, a háztartási munkák elvégzése is a mindennapi feladataik közé tartozott.

A 'hajlandóság' vonatkozásában szintén egymásnak ellenfelező erők hatottak. Miközben állami szinten gyakorlati és ideológiai aspektusokból is támogatták a házasságokat, az erőteljes vallásellenesség számos vonatkozásban erodálta a házasságok értékét. A fogyasztói társadalom attitűdjei ebbe a régióba is beáramlottak, ami az individualizmus különböző aspektusait erősítette, és ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy miközben családi értékeknek, a gyermekvállalásnak, a házasságnak nagyon magas értéke volt, ezzel párhuzamosan a párkapcsolatok felbomlása, a válás, az egyszerűsítés is egyre elfogadottabbá vált.

A 'képesség' oldaláról is többféle hatás együttes jelenlétéről beszélhetünk. A válásra vonatkozó törvények például eléggé megengedőek voltak, ugyanakkor a tudatos gyermekvállalásnak komoly akadálya volt, hogy a modern fogamzásgátló eszközök kevésbé voltak elterjedtek.

Mindezen kettősség után a közép-kelet-európai országokban lezajlott rendszerváltások tovább bontották a hagyományos, családorientált értékeket, tehát nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugat-európai minták a közép-kelet-európai térségbe is begyűrűzzenek.

Az utóbbi évek család elméletei közül kiemelhetjük Esping-Andersen és Billari (*Esping-Andersen & Billari, 2015*) munkáját, amelyben mind a Becker-i, mind a második demográfiai elméletből következő tételeket bírálják, pontosabban amellett érvelnek, hogy az utóbbi évek empirikus kutatásai már nem támasztják alá a fentebb bemutatott elméletek érvényességét, hiszen a 20. század második felében számos korábbi trend megfordult.

Ez leginkább a fertilitás tekintetében mutatható ki, de a szerzők szerint a válások és a házasságkötések vonatkozásában is vannak jelei a korábbi trend megfordulásának. Szintén a fentebb említett elméletek érvényességét vitatják azok az empirikus kutatások, amelyek az iskolai végzettség és a gyermekvállalási kedv, illetve az iskolai végzettség és a párkapcsolatok stabilitása közötti összefüggéseket vizsgálják. Ahogyan Esping-Andersen és Billari idézi, Európa számos országában tapasztalható, egy korábbiaktól eltérő jelenség, nevezetesen, hogy a magasabb iskolai végzettségű nők termékenysége növekszik, és a párkapcsolatok stabilitása is a magasán kvalifikált nők körében nagyobb (*Lyngstad, 2004, Chan & Halpin, 2008, Bernardi et al., 2011, Salvini & Vignoli 2011*).

Mindezek alapján Esping-Andersen és Billari (*Esping-Andersen & Billari, 2015*) egy új elméletet fogalmaz meg, amelynek lényege, hogy ha a férfi és a női szerepek között új egyensúly alakul ki, amely az egalitalizmuson, a családi életben és a munkaerőpiacon vállalt szerepek egyenlőbb megosztásán alapul, akkor az egyének családalapítási kedve visszatér, amely mind a gyermekvállalásban, mind pedig kapcsolatok tartósságában megnyilvánul majd. Ennek az elméletnek az alapjai tulajdonképpen már évek óta jelen vannak a társadalompolitikával, szociológiával foglalkozó szakirodalomban, ahol azt hangsúlyozzák, hogy azokban az országokban növekedett a termékenység, ahol a társadalompolitika különböző szegmensei a munka és a családi élet összehangolásában tudtak sikereket elérni (*Thevenon, 2009*).

3. Magyar családszerkezeti változások az elméletek és az európai/amerikai minták tükrében

Mielőtt a gyermeket nevelő magyar háztartásokban végbement szerkezeti változásokat bemutatjuk, röviden ki kell térnünk arra a kérdésre is, hogy kiket tekintünk gyermeknek, hogyan határozzuk meg a gyermekes családok körét. Ez korántsem pusztán egy operacionalizálási kérdés, ugyanis a gyermeki életpálya az elmúlt évtizedekben rendkívül meghosszabbodott, amit mindenképpen figyelembe kell venni, ha hosszabb idősorokat hasonlítunk össze. Saját számításainkon alapuló elemzéseinkben általában a 24 éves kort tekintettük a gyermekkor felső határának. Más esetekben viszont nem tudtuk ezt következetesen alkalmazni. A népszámlálások például követik azt a nemzetközi ajánlást, miszerint életkoruktól függetlenül mindenkit gyermeknek tekintenek a háztartásban, akik még nem kötöttek házasságot és szüleikkel egy háztartásban élnek.

3.1. A gyermekes háztartások/családok sokszínűsége

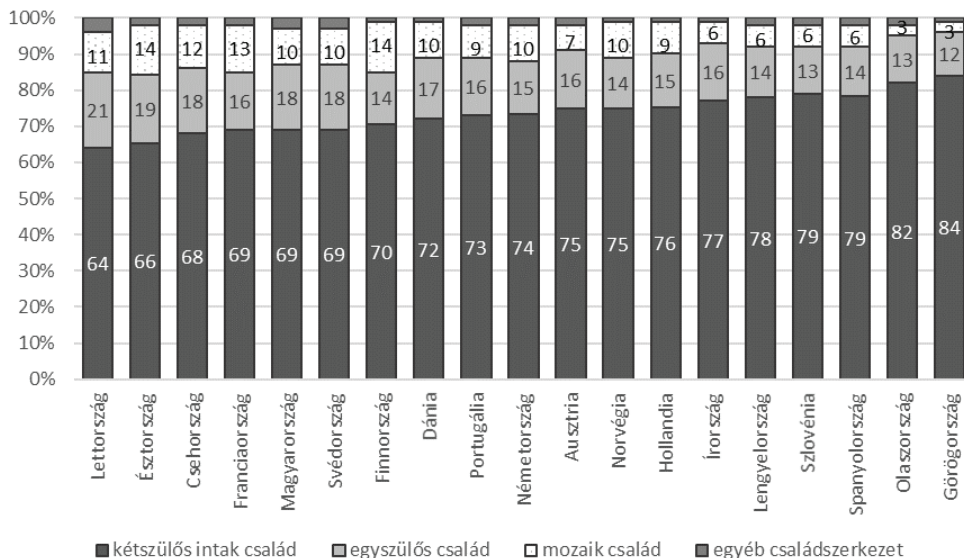
Mindezek után vizsgáljuk meg, hogy a fontosabb elméleteknek mely tételei igazolhatóak az empirikus adatok alapján, melyeket kell elvetnünk, és melyek azok, amelyek a rendelkezésre álló adatok alapján nem, vagy csak korlátozottan vizsgálhatók.

A családtípusok pluralizációját megfogalmazó elméletek fontos alaptétele, hogy Európában egyre nagyobb arányban vannak jelen azok a családtípusok, amelyek eltérnek a nukleáris családtól, ezen belül is attól, ahol a vér szerinti szülők élnek együtt gyermekükkel/gyermekükkel. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy a párkapcsolatok sokkal törékenyebbek, mint korábban. Számos tanulmányban olvashatjuk, hogy Európa országaiban növekszik az egyszülős és a mozaik családok aránya, valójában azonban kevés olyan empirikus munkát ismerünk, amely ezt a tételt hosszú távú idősorok alapján igazolta volna. Ennek oka a módszertanilag harmonizált, hosszú időre visszatekintő adatsorok hiánya. Különösen problematikus a mozaik családokra vonatkozó, de nagyon nehézkes az egyszülős családok arányainak hosszú távú változását bemutató statisztikák összegyűjtése is.

A nemzeti statisztikai hivatalok honlapjain találunk erre vonatkozó adatokat, de ezek különböző időtávokra vonatkoznak, és különböző módszertant alkalmaznak. Ha idősoros adatok nem is állnak rendelkezésünkre, a nemzetközi szervezetek és több tanulmány is közöl számításokat arra vonatkozóan, hogy a gyermekeknek mekkora aránya él intakt családban, illetve egyszülős és mozaik családban (*I. ábra*). Ez utóbbi alatt azokat a családokat értjük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek a családban élő egyik szülő nem vérszerinti szülője. A HBSC (Health Behaviour in School-Aged Children) 2013–2014-es kutatási eredményei nagyon jelentős európai különbségeket mutatnak. A dél-európai országokban, valamint a katolikus Írországból, Lengyelországból, a gyermekek kb. 80%-a intakt családban²⁴ nevelkedik a vizsgált életkorban. Több észak-európai országban és Franciaországban viszont az intakt családokban nevelkedők aránya nem éri el a 70%-ot. Magyarország azon európai országok sorába tartozik, ahol szintén nagyon alacsony (69%) az intakt családban élő gyermekek aránya. Ez arra utal, hogy Magyarországon az európai átlagnál instabilabbak a kapcsolatok, magas a házasságok és az élettársi kapcsolatok felbomlásának valószínűsége, még azoknál a párkapcsolatoknál is, ahol kiskorú gyermekek élnek. Ez persze egyáltalán nem előzmény nélküli jelenség, hiszen tudjuk, hogy a válási mutatók Magyarországon már a 20. század elején is meghaladták az európai átlagot, és a későbbiekben is dinamikus növekedést mutattak (*Csernák, 1997*).

24 Intakt családnak nevezzük azokat a családokat, ahol a gyermeket/gyermekeket két vér szerinti szülő neveli.

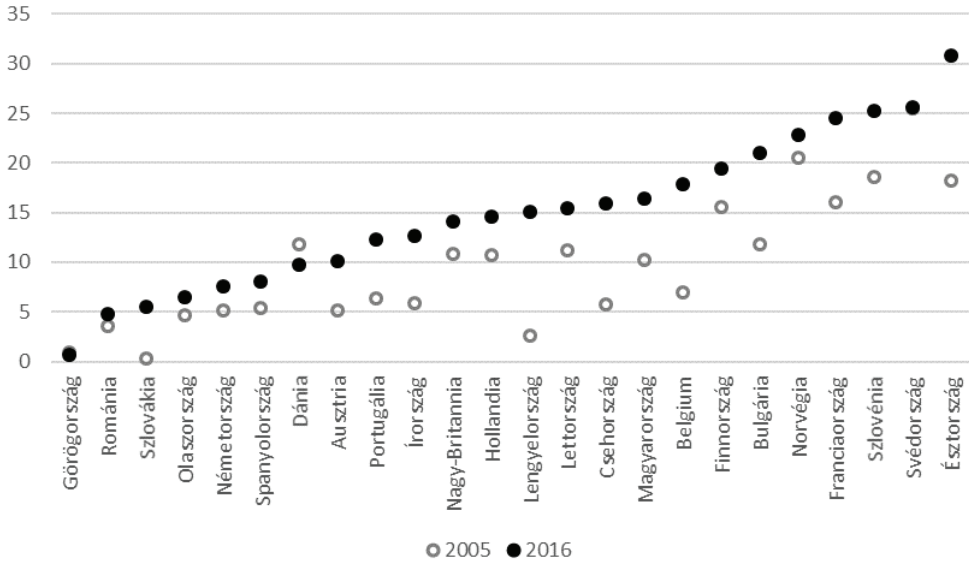
I. ábra. 11–15 év közötti gyermekek megoszlása családtípusok szerint, 2013–2014, (%)

Forrás: Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) 2013–2014. OECD-adatközlés.

Szintén a pluralizációs tézis keretében fogalmazódik meg, hogy a gyermeket nevelő szülők körében egyre elterjedtebbé és elfogadottabbá vált az élettársi kapcsolat. Az élettársi kapcsolatban élő szülők arányának mérésére már sokkal gazdagabb, összehasonlítható adatbázisokkal rendelkezünk, amelyek egyértelműen mutatják, hogy az élettársi kapcsolatok szinte minden európai országban növekedést mutatnak, és ez a folyamat az elmúlt időszakban is folytatódott (2. ábra). Ugyanakkor ezek térhódítása még mindig nagy térbeli különbségeket mutat, aminek alapvetően az a magyarázata, hogy a közép-kelet-európai térségben az élettársi kapcsolatok csak az 1990 utáni időszakban kezdtek tömeges jelenséggé válni. 1990-ig sem a népszámlálásokban, sem pedig egyéb adatfelvételekben nem is mérték az élettársi kapcsolatban élők számát. Azt is ki kell emelni, hogy a nyugat-európai országokban is viszonylag nagyok a különbségek a tekintetben, hogy mikortól kezdtek elterjedni az élettársi kapcsolatok, és persze abban is vannak különbségek, hogy milyen jelentéssel bírnak ezek az együttélési formák. Mekkora azoknak az aránya, amelyek a 'házasság előszobájaként' funkcionáltak, és mekkora azoké, amelyek hosszabb távú együttélési formának ígérkeznek (Izd. ezekről a kérdésekről: Heuveline & Timberlake 2004; Hiekel, 2014). Kérdéses az is, hogy mennyiben térnek el az élettársi kapcsolatok a házasságoktól a termékenység szempontjából.

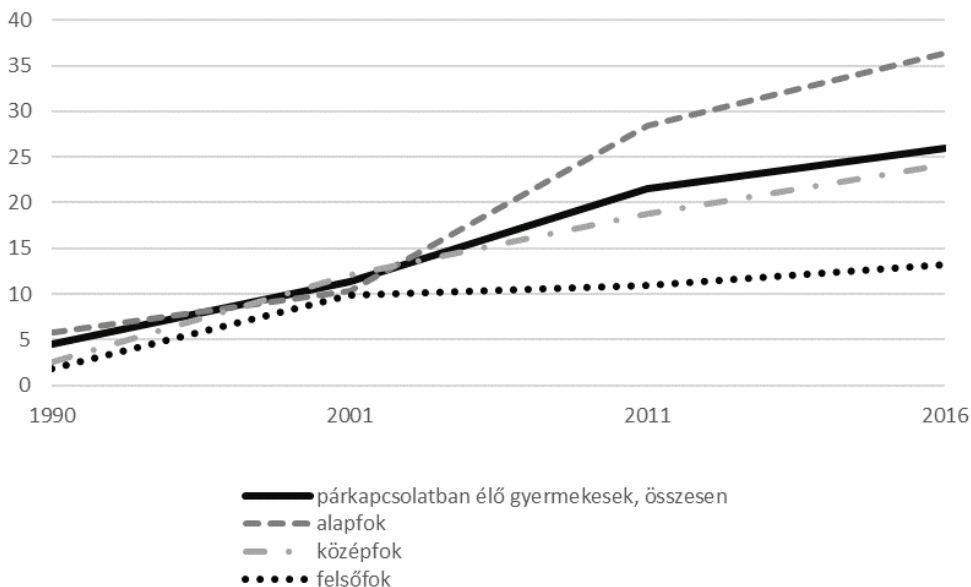
2. ábra: Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akiknek a szülei
élettársi kapcsolatban élnek, 2005, 2016, (%)

Forrás: OECD Family Database

Ahogy a közép-kelet-európai országok többségében, úgy Magyarországon is a rendszerváltás után következő két évtizedben nőtt jelentősebb mértékben az élettársi kapcsolatban élők aránya. Ezek szerint a 18 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelő, párkapcsolatban élő szülők körében az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya – 1990 és 2016 között – 5%-ról 26%-ra nőtt. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a különböző társadalmi rétegekben jelentősen eltérő történetek rajzolódnak ki. Az 1990-es években ugyan a különböző iskolai végzettségű csoportok körében hasonló mértékben növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya, 2000 után azonban erőteljes különbségek figyelhetők meg. Miközben a diplomások körében alig volt növekedés, a középfokú végzettségűek körében, de még inkább az alacsony fokú végzettségűeknél erőteljesen emelkedett az élettársi kapcsolatban élő szülők aránya (3. ábra).

3. ábra. Élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élő szülők körében, a szülő iskolai végzettsége szerint, 1990-2016, (%)

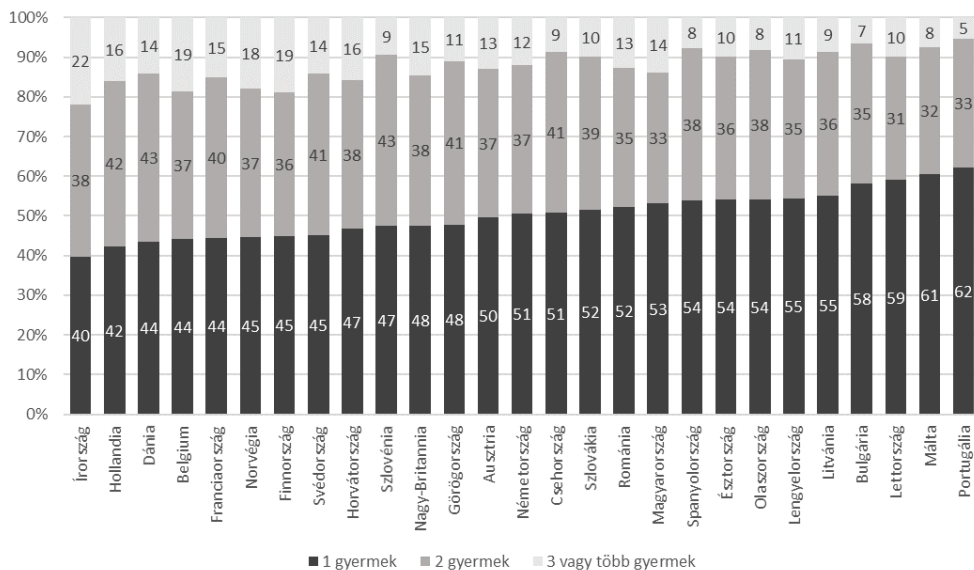

Forrás: KSH 1990, 2001, 2011-es népszámlálások teljes körű adatai és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számításai.

Megjegyzés: Az alapfokú iskolai végzettségük körébe azokat soroltuk, akik nem szereztek érettségit, azaz legfeljebb szakmunkásvégző/szakiskolai végzettséggel rendelkeznek.

A gyermekes családok gyermekszám szerint is differenciáltak, és Európa országai e tekintetben is nagy különbségeket mutatnak (4. ábra), ráadásul még az utóbbi évtizedek vonatkozásában sem állapíthatók meg egyértelmű trendek. Számos európai kutatás rámutatott arra, hogy az alacsony termékenységi szint mögött nagyon jelentős eltérések vannak a tekintetben, hogy ez a 'kevés számú gyermek' hogyan oszlik meg a családok között. Néhány országban nagyon erőteljes polarizáció figyelhető meg, vagyis viszonylag magas a gyermektelenek és a három vagy több gyermeket nevelők aránya is. Míg másutt az alacsony termékenység nem jár együtt azzal, hogy nagyon sokan gyermektelenek maradnának, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy egyre többen vállalnak csak egy gyermeket.

4.ábra. Gyermekes háztartások megoszlása a gyermekek száma szerint, 2016, (%)

Forrás: EUROSTAT EU-SILC-adatok.

Megjegyzés: Az EU-SILC adatfelvételekben a gyermeket a következőképpen definiálták: minden 18 év alatti háztartástag, továbbá azok a 18–24 év közötti személyek, akik legalább az egyik szülőjükkel együtt élnek és inaktívak.

A gyermekes családok gyermekszámának változását tekintve Magyarországon egészen biztosan nem lehet egyértelmű trendeket felvázolni. A rendszerváltás után ugyan nőtt az egy gyermekes családok aránya, de a 2010-es évek adatai még mindig nem érik el az 1970. évi értéket, amikor a legmagasabb volt. A kétgyermekesek aránya 1980-ban és 1990-ben volt a legnagyobb, a többi népszámlálási évben nagyon hasonló arányokat látunk, valamivel 30% fölötti értékeket. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya pedig nagyon kis emelkedést mutat a vizsgált évek idősora alapján (1. tábla).

1.táblázat. A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő családok megoszlása a gyermekek száma szerint (%)

Gyermekszám	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2016
1	51,8	59,2	51,3	53,3	56,0	58,0	57,0
2	31,9	31,2	39,9	38,5	33,6	31,4	32,2
3 vagy annál több	16,3	9,6	8,8	8,2	10,4	10,6	10,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek.

E vonatkozásban is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gyermeket nevelők körében a gyermekszám a szülők iskolai végzettsége szerint különbözőképpen alakult 1990 óta. 1990 és 2011 között például a középfokú végzettségük körében sokkal dinamikusabban növekedett az egygyermekesek aránya, mint az iskolai hierarchia alján és tetején elhelyezkedőknél. A 3 vagy annál több gyermeket nevelők aránya viszont éppen ez utóbbi két csoportban növekedett jelentősebben, míg a középfokúaknál alig változott. A kétgyermekes családmódel pedig az alapfokúak és a középfokúak esetében esett vissza nagyon jelentősen. 2011 és 2016 között az előbbieken felvázoltaktól eltérő folyamatok zajlottak le. Az egygyermekes családok arányának növekedése mind a középfokú, mind pedig a felsőfokú végzettségű szülők körében megállt. Ezzel párhuzamosan a diplomás szülők körében növekedett a 2 és 3 gyermekes családokban élők aránya.

Az alábbiakban olyan együttélési formákat emelünk ki, amelyekről eddig kevesebb információ állt rendelkezésünkre, vagy amelyekről úgy gondoljuk, velük kapcsolatban több vonatkozásban is téves képek élnek a köztudatban, de gyakran még szakmai körökben is. Tanulmányunkban megvizsgáljuk az egyszülős, a mozaik családokban, a három- vagy többgenerációs háztartásokban élők arányának változását, és áttekintjük, hogy hosszú távon hogyan alakult a gyermekszám a gyermekes családok körében.

3.2. Egyszülős családok

Az egyszülős családok kialakulásának alapvetően három útja van: a gyermek születése utáni válás, az özvegyülés és azok az esetek, amikor az anya tudatosan vagy kényszerből 'egyedül vállalja' a gyermeket. Ez utóbbi esetben a párkapcsolat már a gyermek megszületése előtt felbomlott vagy létre sem jött. A korábban bemutatott elméletek többsége úgy érvel, hogy az utóbbi évtizedekben az egyszülős családok aránya folyamatosan nő, ami mögött a párkapcsolatok törékenyebbé válása, a válások számának emelkedése áll. Noha ez számos országra érvényes megállapítás, a hosszú távú európai adatok azt is mutatják, hogy a közép-kelet-európai országok többségében, így Magyarországon is a válási mutatók már a 20. század elején is magasabbak voltak, mint a nyugat-európai átlag, és az 1970-es évekig sokkal dinamikusabb volt a növekedés üteme is (*Csernák, 1997*). Mindezt a kutatók a kollektívizálás, az iparosítás és az urbanizáció rendkívül erőszakos léptékével, a páratlan méretű társadalmi mobilitással, a magas női foglalkoztatottsággal és az egyház szerepének perifériára szorításával magyarázták. Emellett Magyarországon szerepet játszott a válással kapcsolatos jogi szabályozás liberális jellege is, amely számos vonatkozásban sokkal megengedőbb volt, mint a nyugat-európai szabályozás (*Tomka, 2000*). A nyugat-európai országok többségében tulajdonképpen csak a 20. század utolsó harmadában növekedtek a magyarországinál dinamikusabban a válási mutatók.

A témánk szempontjából nemcsak az fontos, hogy hogyan alakult a válások aránya Európában, hanem hogy miként változott azoknak a válásoknak az aránya, amelyekben kiskorú gyermekek is élnek. A II. világháború és a rendszerváltás közötti időszakban Magyarországon e vonatkozásban is nagyon komoly változások történtek. Míg 1945-ben a

felbomló házasságok felében éltek kiskorú gyermekek, addig 1990-re ez a mutató 70%-ra emelkedett (*KSH Demográfiai évkönyvek*). Ez egyébként a legmagasabb érték, amióta válásra vonatkozóan statisztikák rendelkezésre állnak. A 2000-es években az ilyen típusú válások aránya 60% körül, a 2010-es években pedig 50 és 60% között mozgott. 2016-ban a felbomló házasságok 55%-ában volt kiskorú gyermek is. Ezek az adatok persze egyre kevesebbet árulnak el azokról a kisgyermekes családokról, ahol felbomlik a szülők párkapcsolata, hiszen folyamatosan növekszik azoknak a párkapcsolatoknak az aránya, ahol az együttélés formája nem házasság, hanem élettársi kapcsolat.

A válás mellett az egyszülős családdá válás másik útja az özvegyülés. Feltételezhetjük, hogy régebben ennek sokkal nagyobb jelentősége volt, hiszen a középkorúak – elsősorban a férfiak – halandósági mutatói kedvezőtlenebbek voltak, mint napjainkban. Ugyanakkor erre vonatkozóan nincsenek hosszú idősoros adataink, az 1990 utáni adatokkal pedig az a probléma, hogy nem tudhatjuk, hogy az özvegy családi állapot mennyire fejezi ki azoknak az arányát, akik azért lettek egyszülősök, mert meghalt az élettársuk. Az élettársi kapcsolatban társ nélkül maradtak családi állapota ugyanis nem hordozza ezt az információt. A népszámlálásokból pedig nem tudjuk megállapítani, hogy a megszűnt párkapcsolat felbomlásának mi az oka.

Az egyszülős családok kialakulásának harmadik útja, amikor az anya már a gyermek megszületésekor sem él párkapcsolatban. Idetartoznak azok a családok, ahol az anya kényszerből vagy önként, de egyedül vállalja a gyermeke megszületését és felnevelését. Arányukról nagyon keveset tudunk, különösen kevés a megbízható adatforrás abban a vonatkozásban, hogy ez időben hogyan alakult. Az egyik becslési lehetőség, hogy megvizsgáljuk azoknak a születéseknek az arányát, ahol az anya a szülés után kitöltendő nyilvántartási lapon nem nyilatkozik az apa személyéről. Feltételezhetjük, hogy ezek azok az esetek, ahol a szülők közvetlenül a gyermek születése után nem fognak együtt élni, sőt az apával való kapcsolat gyenge szálon nyugszik majd, vagy a szülők egyáltalán nem tartják a kapcsolatot egymással a későbbiekben. Úgy véljük, hogy ez a gyermeküket a szülés pillanatától egyedül nevelő anyák arányára vonatkozóan egy alulbecslés, hiszen feltehetően vannak olyanok is, akik ugyan nyilatkoznak az apa személyéről, de nem együtt nevelik majd a gyermeküket. Az apa személyéről nem nyilatkozó anyák arányát a Demográfiai évkönyvek 2000-től közlik. 2000-ben az összes élveszületés 14%-a került ebbe a kategóriába. 2010-ben és 2016-ban ez az adat 11%-ot tett ki (*Demográfiai évkönyvek*). A gyermeküket a szülés után társ nélkül nevelők arányára vonatkozó másik becslés azt a módszert választotta, hogy egy adott népszámlálás adatfelvételi időpontja előtt viszonylag rövid idővel (maximum fél évvel) született gyermekek édesanyjának párkapcsolati státusát vizsgálta meg az adatfelvétel időpontjában. Más szavakkal a legfeljebb fél éves gyermekek édesanyjának párkapcsolati státusát vette figyelembe. Az eredmények azt mutatták, hogy 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben az újszülött gyermeküket együttélő társ nélkül nevelő anyák aránya 13–15% között mozgott. Növekedés e vonatkozásban nem mutatható ki (*Harcsa & Monostori, 2014*).

Az egyszülős családok arányát az is befolyásolja, hogy a gyermekes szülők kapcsolatának felbomlása után milyen eséllyel alakul ki újabb párkapcsolat. E vonatkozásban csak arra vannak adataink, hogy mekkora azoknak az aránya, akik a házasságuk

megkötésekor nem az első, hanem a második, harmadik stb. házasságukat kötik, és született-e korábban gyermekük. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezekben az esetekben mekkora azoknak az aránya, akik a többedik házasságukba gyermekükkel lépnek (tehát a korábban született gyermekükkel/gyermekükkel egy háztartásban maradnak), és azt sem tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatok esetében hogyan alakulnak ezek a mutatók.

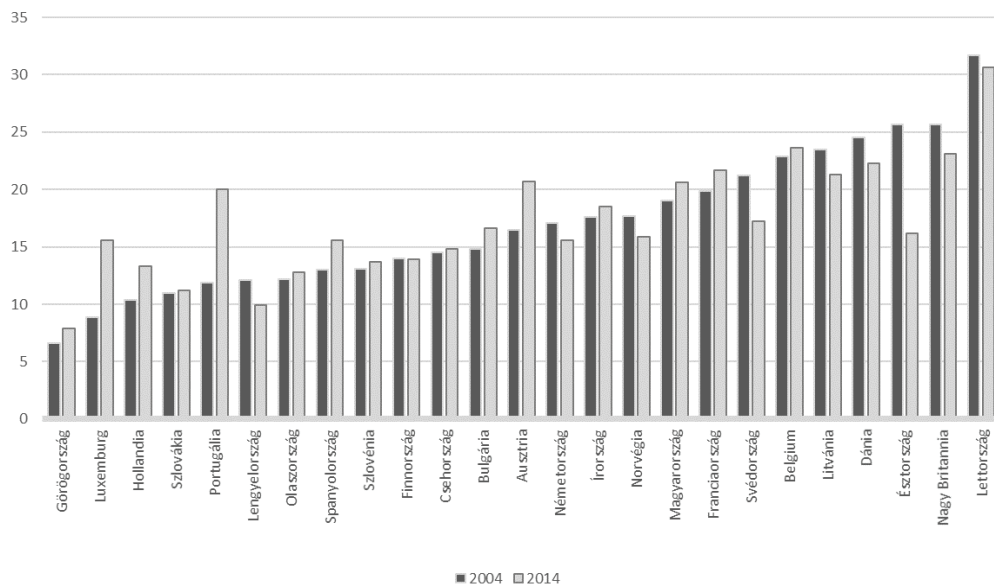
Az egyszülős családok gyakoriságának európai trendjeiről szintén korlátozott ismeretekkel rendelkezünk, de azt több forrás is alátámasztja, hogy az egyszülős családok aránya Magyarországon európai viszonylatban hosszú idő óta nagyon magas. 1960-ban például alig volt olyan európai ország, ahol az egyszülős családok aránya nagyobb lett volna, mint nálunk (*Bernardi & Mortelmans, 2017*). Időben még tovább visszamenve azt is megállapíthatjuk, hogy az egyszülős családok aránya már a 19. században is kiemelkedő volt. Az 1869-es népszámlálás adatait vizsgálva *Őri és Pakot* megállapítja, hogy az egyszülős családok aránya közel 8%-ot tett ki (*Őri & Pakot, 2014*). Elemzésük rávilágít arra, hogy az egyszülős családok problematikája már a 19. század végén is nagyon jelentős kérdésként jelent meg, csak akkor az egyszülős családdá válás mögött alapvetően a fiatal, középkorú generációk magas halandósága állt. Ehhez hozzákapsolva a 20. század európai viszonylatban magas és növekvő válási trendjeit, azt állapíthatjuk meg, hogy e vonatkozásban Magyarország elég egyedül utat járt be, szemben azokkal az országokkal, ahol az egyszülős családok aránya csak az 1970-es és 1980-as években kezdett komolyabb mértékben növekedni.

A legutóbbi időszakra vonatkozóan sokkal gazdagabb adatforrásokra tudunk támaszkodni, ha a magyar adatokat más európai országok adataival szeretnénk összehasonlítani, illetve, ha árnyaltabb képet szeretnénk kapni az utóbbi időszakban bekövetkezett változásokról. Az OECD adatközlései azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedben számos európai országban növekedett azoknak a kiskorú gyermekeknek az aránya, akiket csak az egyik szülő nevel, de vannak olyan országok is, ahol a mutató értéke csökkent. Ez utóbbira példa több északi ország (pl. Dánia, Norvégia, Svédország, a három Balti állam), Németország, valamint a kelet-európai régióból Lengyelország (*5. ábra*).

Ha a magyar adatsorokat próbáljuk értelmezni, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az elmúlt évtizedekben a növekedés különböző dinamikájú szakaszait stagnálások és csökkenések időszakai tarkítják (*6. ábra*). Az egyszülős családok tömeges elterjedése Magyarországon nem az utóbbi néhány évtized terméke, csak míg korábban az özvegyülés, napjainkban a válás/a párkapcsolatok felbomlása a fő mozgatórugója az egyszülős családok kialakulásának.

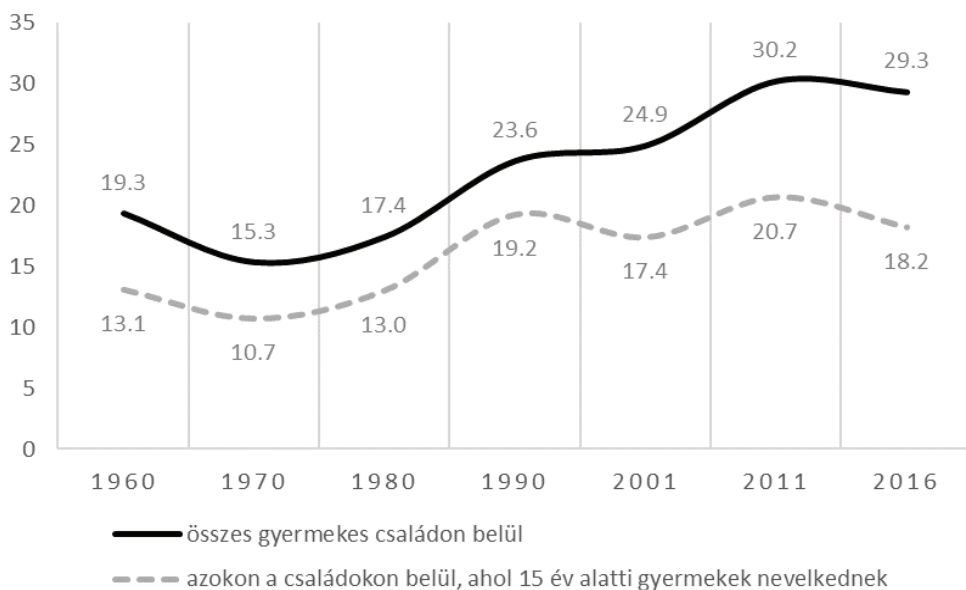
Ha a népszámlásokban alkalmazott módszertant vesszük figyelembe, akkor azt is elmondhatjuk, hogy az egyszülős családok struktúrája jelentős átalakuláson ment keresztül. Az utóbbi 2–3 évtizedben ugyanis dinamikusan növekedett azoknak az aránya, ahol a gyermekek már nem kiskorúak. Más szavakkal úgyis mondhatjuk, hogy az egyszülős családok arányában tapasztalt növekedésben erőteljes szerepet játszott az ún. „mama-hotel” jelenségének terjedése, ami az egyszülős családokat különösen jellemezte. A 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő szülők körében 1990 óta nem tapasztalhatunk jelentősebb emelkedést (*6. ábra*).

5. ábra. Azon (0–17 éves) gyermekek aránya, akik egyszülős háztartásban élnek, 2004, 2014, (%)

Forrás: OECD Family Database.

6. ábra. Egyszülős családok aránya a gyermekes családok körében (%)

Forrás: KSH népszámlálási kötetek és a 2016-os mikrocenzus, saját számítás.

Az egyszülős családok számának mérésével kapcsolatosan az utóbbi években egy újabb dilemma is felmerült. Megjelent és terjedőben van az a gyakorlat, hogy a szülők párkapcsolatának felbomlása után a gyermekek nem az egyik vagy másik szülőnél kerülnek elhelyezésre, hanem meghatározott időszakot vagy napokat az egyik, míg más napokat a másik szülőnél töltenek. Ahogyan a bevezetőben is utaltunk rá, a statisztikák és az empirikus szociológiai kutatások ezt a jelenséget nem mérik. Nem tudhatjuk, hogy mekkora az arányuk, hogy a statisztikákban melyik szülőnél jelennek meg a gyermekek. Ennek figyelembevétele nélkül hosszú távon valószínűleg nem rendelkezünk majd releváns információkkal az egyszülős családok elterjedtségéről. További problémát jelent azoknak a családoknak a besorolása is, akiknél az apa rövidebb-hosszabb ideig külföldön tartózkodik. Az egyszülős családokkal foglalkozó szervezetek arról számolnak be, hogy az ilyen családokban élő anyák is gyakran úgy érzik, hogy ők egyszülősök, noha az apák anyagilag támogatják az itthon maradt családot.

3.3. Mozaik családok

Az intakt családok felbomlása után a szülők újabb családot alapíthatnak. Mozaik családoknak azokat a családokat nevezzük, ahol legalább egy olyan gyermek él, akinek csak az egyik ott élő szülő a vér szerinti szülője. Ennek megfelelően vagy csak az anya, vagy csak az apa gyermeke(i) él(nek) a családban, ám az is gyakori, hogy mindkétten hoznak gyermeket az új családba. A mozaik családok abban is különbözhetnek egymástól, hogy születnek-e közös gyermekek vagy sem.

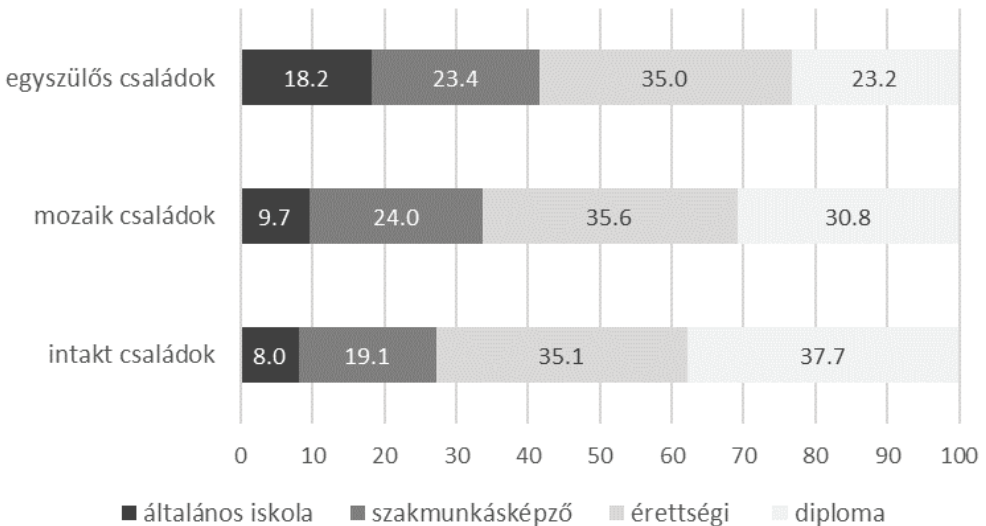
A társadalomstatisztikai kutatások – így a népszámlálások – többsége nem vizsgálja, hogy a kétszülős családok hogyan oszlanak meg aszerint, hogy intakt vagy mozaik családok. Éppen ezért európai szinten szinte semmit sem tudunk arról, hogy arányuk miként alakult az elmúlt évtizedekben. Egy-egy kutatás azonban rávilágít arra, hogy e vonatkozásban nagyok az európai országok közötti különbségek. A Fertility and Family Surveys 1990 körüli adatait feldolgozó kutatás arra az eredményre jutott, hogy az 1952 és 1959 között született nők körében, a volt szocialista országokban sokkal magasabb azoknak az aránya, akik második házasságukba már gyermekkel léptek be, mint Európa más részein. Ez alól csak a lengyel nők jelentettek kivételt, ahol nagyon alacsony volt a mutató értéke. Hozzáteve ehhez azt, hogy a katolikus Lengyelországban eleve alacsonyabbak a válási mutatók, így ebben az országban a mozaik családok aránya sokkal kisebb a többi volt szocialista országhoz, de Európa más részeihez is viszonyítva. Jóval az európai átlag alatt van még a mozaik családok aránya a dél-európai országokban, ahol a válások aránya is alacsony (Prskawetz et al., 2003).

A mi számításaink a 2001-es és a 2011-es népszámlálások, valamint a 2016-os Mikrocenzus alapján készültek,²⁵ és összhangban más kutatási eredményekkel (Vörös & Kovács, 2013), arra jutottak, hogy a 2000-es években és a 2010-es évek első felében

25 A korábbi időszakokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre olyan adatforrások, amelyek alapján ez számolható lenne.

a mozaik családok arányának változása nem mutatott egyirányú trendet. A 24 éves és fiatalabb gyermeket nevelő szülők körében 2001-ben 11,3, 2011-ben 8,6, 2016-ban pedig 12,5%-ot tett ki azoknak az aránya, akik olyan háztartásban éltek, ahol legalább egy gyermeknek csak az egyik szülő volt vér szerinti szülője is. A mozaik családokban a szülők partnerkapcsolata sokkal nagyobb arányban élettársi kapcsolat, mint az intakt családokban. A mozaik családokban élő szülők iskolai végzettség szerinti struktúrája kedvezőtlenebb, mint az intakt családoké, de kedvezőbb, mint az egyszülős családok iskolai végzettség szerinti összetétele (7. ábra).

7. ábra. A különböző háztartástípusok megoszlása a szülő iskolai végzettsége szerint, (%)

Forrás: Mikrocenzus 2016. A szerzők számításai.

Megjegyzés: A szülők iskolai végzettségénél a magasabb végzettséggel rendelkező szülőt vettük figyelembe.

3.4. Multigenerációs háztartások

A családformák átalakulásával foglalkozó elméletek egyik fontos tétele, hogy a multigenerációs háztartások (azok a háztartások, ahol legalább három generáció él együtt) aránya az európai országokban lényegében a 19. század vége óta folyamatosan és gyors ütemben csökken. Zajlik ez egy olyan közegben, ahol az élettartam emelkedésének következtében növekszik az együtt élő, tehát egy időben együtt élő generációk száma, következésképpen a multigenerációs együttélés lehetőségeit a demográfiai folyamatok inkább támogatják, mint gátolják (Bengtson, 2001).

A multigenerációs háztartások arányának folyamatos és dinamikus csökkenését axiómaként fogadjuk el, noha ennek igazolására nagyon kevés empirikus adat áll rendelkezésünkre. Azt biztosan állíthatjuk, hogy a fejlett világ egészére ez a tétel nem igaz, és még a 20. század második felében is számos európai országban igen jelentős volt azoknak az aránya, akik három- vagy többgenerációs háztartásban éltek együtt. Különösen a dél- és közép-európai országok között találunk erre példákat (8. ábra).

Más oldalról a 19. század végén és a 20. század elején sem volt olyan magas a multigenerációs háztartások aránya, mint gondolnánk, aminek az a magyarázata, hogy a várható élettartam sokkal rövidebb volt, mint napjainkban, és sok esetben a nagyszülők meg sem érték unokáik megszületését (Burch, 1972, Laslett & Wall, 1972).

Továbbá a multigenerációs háztartások nemcsak a falusi közösségek paraszti nagycsaládjai voltak, hanem más társadalmi rétegekben is jelen voltak, illetve megjelentek. Ennek következtében a multigenerációs háztartások arányának változása csak részben állítható párhuzamba a paraszti nagycsaládok felbomlásának folyamatával. A II. világháború után például kifejezetten magas volt a multigenerációs háztartások aránya a városokban is, amit elsősorban a lakáshiány idézett elő (Tomka, 2000).

Egy amerikai demográfiai jelentés szerint az Egyesült Államokban, 2012-ben a lakosságnak 18,1%-a élt multigenerációs háztartásban, ami éppen kétszer annyi, mint 1980-ban (Pew Research Center, 2014). A növekedés magyarázataként a kutatók két fő okot jelöltek meg. Az egyik, hogy az ilyen formában élők pénzt spórolnak meg, tehát alapvetően kényszerből választják ezt az együttélési formát. A másik pedig, hogy sok felnőtt fiatal költözik vissza a szülőjéhez egy korábbi tartós kapcsolata felbomlása után.

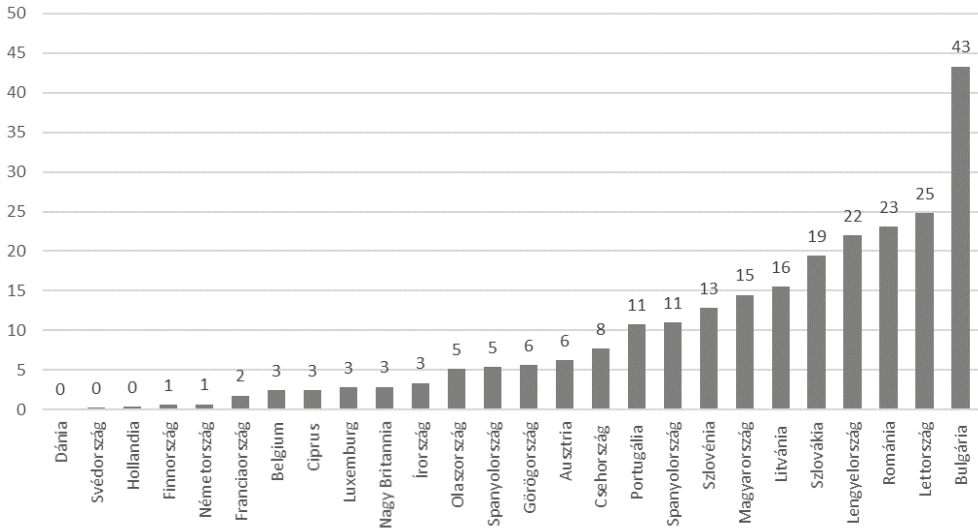
Szintén a multigenerációs háztartások arányának növekedéséről számol be a kanadai statisztikai hivatal, miszerint például 2001-ben a 14 éves és fiatalabb gyermekek 3,3%-a élt együtt nagyszüleivel, 2011-ben pedig már 4,8%-uk. A Statisztikai Hivatal közlése szerint 2001 és 2016 között a három vagy többgenerációs háztartások aránya növekedett a legdinamikusabban. (Statistics Canada, 2017) A brit statisztikai hivatal pedig 2012-ben azt jelentette, hogy a lakáshiány, a gyermeknevelés költségeinek emelkedése és a demográfiai öregedés következtében a multigenerációs háztartások aránya az Egyesült Királyságban elérte az elmúlt negyven év maximumát. Jól szemléltetik az új jelenség súlyát a napilapokban megjelent szalagcímek: 'From empty nest to full house' (Az üres fészektől a teli otthonokig), 'Return of the extended family home' (Visszatérés a kiterjesztett családokhoz), 'Multigenerational Living is back' (Visszatér a három- vagy többgenerációs együttélési forma), 'Multigenerational mortgages to become the norm?' (A három- vagy többgenerációs otthonok válnak normává?).

A változások irányától függetlenül,²⁶ a multigenerációs háztartások aránya jelentős különbségeket mutat Európa országaiban (8. ábra). Egy 2008-as adat szerint Romániában, Lettországon és Bulgáriában a háztartásoknak több mint 10%-a élt multigenerációs háztartásokban, míg ugyanez a mutató az északi országokban az 1%-ot sem éri el, a közép-kelet-európai országokban pedig 1–5% között mozgott. Még plasztikusabbak a különbségek, ha azoknak a gyerekeknek az arányát hasonlítjuk

26 Amire vonatkozóan – ahogyan említettük is – csak nagyon kevés statisztikai adat áll rendelkezésre.

össze, akik háromgenerációs háztartásban élnek. Bulgáriában például a 18 év alatti gyermek 43, Lengyelországban 22, Romániában 23, Szlovákiában pedig 19%-a élt ilyen háztartásban. A másik póluson helyezkednek el az északi országok, ahol az ilyen háztartásban élő gyermekek aránya még az 1%-ot sem érte el (Iacovou & Skew 2011).

8. ábra. Három- vagy többgenerációs háztartásban élő (0–17 éves) gyermekek aránya, 2008, (%)

Forrás: Iacovou & Skew 2011.

A magyar adatok hosszú távú elemzése szintén nem támasztja alá egyértelműen a többgenerációs együttélési formák jelentős visszaesését. Noha az összes háztartáson belül csökken az ilyen együttélési formák aránya, de ez alapvetően azzal magyarázható, hogy a gyermekes családok aránya csökken. A három- vagy többgenerációs háztartások döntő többsége ugyanis ezen az együttélési formán belül található meg. Ha a többgenerációs háztartások arányát azokon a háztartásokon belül nézzük, ahol 24 éves vagy annál fiatalabb gyermekek élnek, akkor 1990 óta jelentősebb visszaesés nem mutatható ki. A népszámlálások éveiben (1990-ben, 2001-ben és 2011-ben és 2016-ban) is 10–12% körül mozgott azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol nagyszülők is éltek (2. táblázat).

2.táblázat. Három- vagy többgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalok élnek, (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011	2016
Az összes vizsgált háztartáson belül	11,5	12,4	11,5	9,2
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	10,8	11,3	10,4	7,9
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	14,0	16,9	14,9	13,9

Forrás: KSH 1990-es, 2001-es, 2011-es népszámlálások és a KSH 2016-os mikrocenzus alapján a szerzők saját számítása.

Továbbá Magyarországon is megfigyelhető, hogy a többgenerációs együttélési formák alapvetően az alacsonyabb társadalmi státusúakra jellemző (3. táblázat). 2011-ben, a gyermekes háztartások körében, az alapfokú végzettségű szülők körében 14, a középfokúaknál 12, a felsőfokú végzettségűek esetében pedig mindössze 8%-ot tett ki a többgenerációs háztartások aránya. Más országokhoz hasonlóan ez is arra utal, hogy a kedvezőtlen anyagi-egzisztenciális helyzet számottevő mértékben megnöveli a nagyszülőkkel való együttélés esélyét.

3.táblázat. Három- vagy többgenerációs együttélések aránya azokban a háztartásokban, ahol 25 év alatti gyermekek/fiatalok élnek a szülő iskolai végzettsége szerint, 2011, (%)

Háztartástípus	Alapfok	Középfok	Felsőfok
Az összes vizsgált háztartáson belül	13,8	12,1	7,5
Háztartásokban, ahol a középső generáció párkapcsolatban él	8,7	8,5	5,6
Háztartásokban, ahol a középső generáció gyermekét egyedül nevelő szülő	5,1	3,6	1,9

Forrás: KSH 2011-es népszámlálás alapján saját számítás.

4. Összegzés

A tanulmány a család- és háztartásszerkezeti változásokkal kapcsolatos fontosabb elméletek érvényességét vizsgálja a hazai folyamatok áttekintésével, európai kitekintésben. Írásunkban igyekeztünk minél több ponton bevonni a rendelkezésre álló empirikus adatokat, hiszen megfelelő empirikus háttér nélkül ezeknek az elméleteknek az érvényességét nem tudjuk igazolni. Nyilvánvalóan mind az időben, mind pedig a térben való kiterjesztésnek komoly korlátai vannak, de úgy véljük, hogy mindezeket is figyelembe véve az empirikus adatok sok bizonyítékkal szolgáltak abban vonatkozásban, hogy mely elmélet(ek) lehetnek relevánsak, ha a család- és háztartásszerkezeti változások főbb folyamatait, benne a hazai sajátosságokat szeretnénk megérteni.

Empirikus elemzéseink azt támasztották alá, hogy nemcsak hogy nincs egységes európai út, hogy nincs egységes közép-kelet-európai minta, hanem még a magyar társadalom különböző rétegeiben is nagyon eltérő család- és háztartásszerkezeti változásokat figyelhetünk meg a vizsgált időszakokban. Konvergenciáról és divergenciáról pedig nem beszélhetünk anélkül, hogy ne határoznánk meg, hogy térben és időben egészen pontosan mire is vonatkoztatjuk a tételeinket. Azt sem állíthatjuk minden vonatkozásban, hogy egyirányú 'fejlődések' zajlanak. Bizonyos együttélési minták újra és újra visszatérnek, kiterjednek, majd ismét visszahúzódnak a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban. Tulajdonképpen hosszú távon nézve két olyan jelenség van, ami viszonylag egységesen terjedőben van Európa legtöbb országában és Magyarországon belül is a legtöbb társadalmi rétegben: az egyik az egyszemélyes háztartások, a másik pedig a párkapcsolatok belül az élettársi kapcsolatok terjedése. Utóbbi esetben ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az élettársi kapcsolatok jelentése komoly változásokon megy keresztül, és több vonatkozásban is bizonyíthatóan hasonlatossá válik a házasságokhoz. Egyrészt az élettársi kapcsolatok jelentős részét egyre inkább fiatalok kötik, egyre inkább hosszú távú elköteleződésnek, másrészt az élettársi kapcsolatok és a házasságok termékenységéje időben nézve jelentősen közeledik egymáshoz. Másként megfogalmazva ez azt is jelenti, hogy egyre inkább elmondható, hogy a párkapcsolatok formai különbözősége nem vagy kevésbé fed tényleges tartalmi különbségeket is. Ezzel megkérdőjeleződik a pluralizációs elmélet egyik fontos tétele, miszerint a párkapcsolatok sokszínűvé válásának egyik fontos bizonyítéka az élettársi kapcsolatok terjedése.

A tanulmányban ismertetett modern elméletek többsége nem veszi figyelembe azokat a társadalomtörténeti gyökereket, amelyek meghatározzák egy-egy ország és azon belül a különböző társadalmi rétegek együttélési mintáinak alakulását. A különböző térségek házassági mintái, a három- és többgenerációs együttélési formák gyökerei, a gyermekvállalás körülményeinek különbözőségei és természetesen mindaz a társadalmi, gazdasági, intézményi környezet, ami körülveszi a családokat/háztartásokat, hozzájárulnak ahhoz, hogy az együttélési formák időben hogyan változnak.

A háztartásszerkezeti változások értelmezésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy – hosszabb távon – a társadalmakban nagyon komoly szerkezeti-változások (korstruktúra, iskolai végzettség szerinti összetétel) történtek, amelyek önmagában befolyásolják az együttélési formákat. Ezeknek a vizsgálata rendkívül fontos, hiszen csak ez adhat választ arra a kérdésre, hogy egy-egy együttélési forma elterjedése annak köszönhető, hogy az a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben is jellemzőbbé válik, vagy pedig annak, hogy az a társadalmi csoport, amire az adott együttélési forma jellemző volt, elterjedt a társadalomban. Példaként említhetjük, hogy miközben a II. világháború után a nyugat-európai országokban baby-boom zajlik, addig Magyarországon erőteljesen csökken a termékenység, ami azzal magyarázható, hogy „gyorsan és szinte teljesen eltűnt a mezőgazdasági cselédek és napszámosok rétege, amely a korábbi évtizedekben kitűnt termékenységével, s mintegy ellensúlyozta a többi réteg már akkor is viszonylag alacsony fertilitását” (Andorka, 1987: 285). Tulajdonképpen hasonló megállapítást lehet tenni a gyermekes családok arányának utóbbi évtizedekben tapasztalható csökkenésével, a gyermekszám szerinti átstrukturálódással kapcsolatban is. Az alapfokú végzettséggel rendelkezők körében ugyanis az utóbbi évtizedekben nem csökkent, hanem növekedett az átlagos gyermekszám a gyermekes családok körében. Ugyanakkor az alapfokú végzettségűek egyre kevesebben vannak, így az ő magasabb termékenységük kevésbé kompenzálja a magasabb végzettségűek alacsony termékenységét, mint korábban.

Számos elmélet alaptétele az is, hogy a 20. század második felében, különösen az 1960-as évektől a párkapcsolatok egyre bomlékonyabbá váltak, aminek következtében erőteljesebb növekedésnek indult az egyszülős és a mozaik családok aránya. Közlebről nézve ugyanakkor nagyon jelentősek az országok közötti különbségek, és mivel az egyszülős és a mozaik családok aránya nem csak a válási mutatók alakulásától függ, e vonatkozásban sem beszélhetünk egy irányba mutató változásokról. Az egyszülős családok kialakulását a korábbi évszázadokban jelentősebb mértékben befolyásolta a középkorú házások halandósági mutatója, mint a válási arányszámok. Fentebb már utaltunk rá, hogy az 1869-es népszámlálás adataira támaszkodva Őri és Pakot 8%-ra tette az egyszülős háztartások arányát (Őri & Pakot 2014). Az összes háztartást tekintve a 2016-os mikrocenzus adatai szerint ennek a mutatóknak az értéke 10,1% volt. Összességében ez biztosan nem mondható egy jelentős növekedésnek. Más a helyzet persze, ha az egyszülős családok arányának változását a gyermekes családok körében vizsgáljuk. Ebben a körben, hosszabb távon már jelentősebb változások láthatóak, de a növekedés itt sem minden szakaszban a jellemző trend. Azt, hogy az egyszülős családok aránya bizonyos időszakokban még csökkent is, nemzetközi kutatások is alátámasztották.

Tanulmányunk végén ahhoz a kiindulóponthoz térünk vissza, amelyet a legrelevánsabbnak érzünk a hazai és az európai tendenciák vonatkozásában is. Eszerint a családokkal és háztartásokkal kapcsolatos jelenségek és típusok olyannyira sokszínűek, hogy mintázatuk sokkal inkább „tarka szötteshez” hasonlítható, mint egy egységesülő európai mintához.

Szakirodalom

- Andorka, R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bengtson, V. L. (2001): Beyond the nuclear family: The increasing importance of multigenerational bonds. *Journal of marriage and family*, 63(1), 1–16.
- Bernardi, F. & Martínez-Pastor, J.I. (2011): Divorce risk factors and their variations over time in Spain. *Demographic Research*, 24(31), 771–800.
- Bernardi, L. & Mortelmans, D. (2017): Changing Lone Parents, Changing Life Courses. In: Bernardi, L. & Mortelmans, D. (Eds): *Lone Parenthood in the Life Course*. Springer, pp.1–28.
- Burch, T. K. (1972): Some demographic determinants of average household size: An analytical approach. In: Laslett, P. & Wall, R. (Eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge, pp. 91–102.
- Chan, T. W. & Halpin, B. (2008): *The instability of divorce risk factors in the UK*. <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/change8.pdf> Letöltés: 2018. február 7.
- Csernák, J-né (1997): Házasság és válás Magyarországon. In: Kovasics, J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (1896–1995)*. pp. 341–362.
- Esping-Andersen, G. & Billari, F.C. (2015): Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1–31.
- Faragó, T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, KSH NKI, 19–63.
- Fokkema, T. & Liefbroer, A. C. (2008): Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, 19(36), 1351–1418. DOI: 10.4054/DemRes.2008.19.36.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
- Gross, P. (1994): *Die Multioptionengesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hajnal, J. (1965): European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V. & Everseley, D. E. C. (eds.): *Population in History. Essays in Historical Demography*. Volume 1: General and Great Britain, pp. 101–143.
- Harcza, I. & Monostori, J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, pp. 65–92.
- Harcza, I. – Monostori, J. (2014): Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, pp.83–109.
- Heuveline, P. & Timberlake, J. M. (2004): The Role of Cohabitation in Family Formation: The United States in Comparative Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 66(5), 1214–1230. DOI:10.1111/j.0022-2445.2004.00088.x.

- Hiekel, N. (2014): *The different meanings of cohabitation across Europe: How cohabiters view their unions and differ in their plans and behaviors*. Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Iacovou, M. & Skew, A. (2011): More than 10% of households in Romania, Latvia and Bulgaria were three-generation in 2008. *Statistics in Focus*, 52/2011. Eurostat.
- Jensen, A. M. (2009): Pluralization of Family Forms. In: Qvortrup J. - Corsaro W.A. - Honig MS. (Eds): *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. Palgrave Macmillan, London, pp.140–155.
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1–59.
- Van de Kaa, D. J. (2001): Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. *Population and Development Review*, 27(Suppl.), 290–331.
- Kreyenfeld, M., Andersson, G. & Pailhé, A. (2012): Economic uncertainty and family dynamics in Europe: Introduction. *Demographic Research*, 27(28), pp. 835–852. DOI: 10.4054/DemRes.2012.27.28.
- Kuijsten, A. C. (1996): Changing family patterns in Europe: A case of divergence? *European Journal of Population*, 12(2), 115–143.
- Laslett, P. & Wall, R. (1972) (Eds.): *Household and Family in Past Time*. University Printing House, Cambridge.
- Lesthaeghe, R. & Vanderhoeft, C. (2001): Ready, willing and able: a conceptualization of transitions to new behavioral forms. In: Casterline, John B. (Ed.): *Diffusion processes and fertility transitions. Selected perspective*. National Academy Press, Washington, D.C., pp. 240–264.
- Lyngstad, T. H. (2004): The impact of parent's and spouses' education on divorce rates in Norway. *Demographic Research*, 10(5), 121–142.
- UNECE (2000): Fertility Decline in the Transition Economies, 1989–1998: Political, Economic and Social Factors. *Economic Survey of Europe*, 2000/1, United Nations Economic Commission for Europe, New York / Genf, 181–194.
- Micheli, G. A. (2004): On the verge of familistic interpretation. Familism, moods and other alchemies. In: Zuanna, G. D. & Micheli, G. A. (eds.): *Strong family and low fertility: A paradox? European Studies of population*. Vol. 14. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, pp. 127–160.
- Monostori, J. (2017): Stabilitás és változás az idősek háztartásszerkezetében. *Demográfia*, 60(1), 105–137.
- Mulder, C. H. & Schwanitz, K. (2015): Living Arrangements of Young Adults in Europe. *Comparative Population Studies*, 40(4), 367–398.
- Őri, P. & Pakot, L. (2014): Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian MOSAIC Sample. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 20. Hungarian Demographic Research Institute.
- Prskawetz, A., Vikat, A., Philipov, D. & Engelhardt, H. (2003): Pathways to Stepfamily Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8(5), 107–150. DOI: 10.4054/DemRes.2003.8.5.

- Pew Research Center (2014): *In Post-recession Era, Young Adults Drive Continuing Rise in Multi-Generational Living*. <http://www.pewsocialtrends.org/2014/07/17/in-post-recession-era-young-adults-drive-continuing-rise-in-multi-generational-living/> Letöltés: 2018. február 7.
- Reher, D. S. (1998): Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts. *Population and Development Review*, 24(2), 203–234.
- Salvini, S. – Vignoli, D. (2011): Things change: Women’s and men’s marital disruption dynamics in Italy during a time of social transformation, 1970-2003. *Demographic Research*, 24(5), pp.145–174.
- Schneider, N. F. (2010): On the diversity of families in Europe. In: Kapella, O., Rille-Pfeiffer, C., Rupp, M. & Schneider, N.F. (eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, 35–48.
- Sobotka, T. (2003): Re-emerging diversity: Rapid fertility changes in Central and Eastern Europe after the collapse of the communist regimes. *Population (english edition)*, 58(4–5), 451–486. DOI: 10.2307/3246652.
- Sobotka, T. (2008): Overview chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19(8), 171–224.
- Sobotka, T., Skirbekk, V. & Philipov, D. (2011): Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review*, 37(2), 267–306.
- Spéder, Zs. (2010): Family changes in the new EU members states. In: Kapella, O., Rille-Pfeiffer, C., Rupp, M. & Schneider, N. F. (Eds.): *Family Diversity: Collection of the 3rd European Congress of Family Science*. Barbara Budrich Publishers, pp. 343–370.
- Statistics Canada (2017): Families, households and marital status: Key results. <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/170802/dq170802a-eng.htm>. Letöltés: 2018. június 18.
- Thevenon, O. (2009): *Does fertility respond to work and family reconciliation policies in Frances?* HAL. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/hal-00424832/document> Letöltés: 2018. február 7.
- Tomka, B. (2000): *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Osiris.
- Vaskovics, L. (2002): A család fejlődése Európában. *Educatio*, 2002/3, 349–365.
- Vörös, Cs.-né & Kovács, M. (2013): A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 91(12), 1213–1227.